

ԴԻՅՈՂՈՒԹԻՒՆՔ՝ ԴԻՏՈՂՈՒԹԵԱՅ

‘Գ Ի Բ Կ Ա Մ Պ Ա Հ Պ Ա Ն Ա Կ,,

ՀՆԱԽՈՍԱԿԱՆԻՆ ԱՌԻԹՈՎ

Հանդիսիս 1909 տարւոյ 10. թիւին մէջ (էջ 433) Արծրունեաց Մլըէ թագուհւոյ հանրածանօթ Աւետարանին վրայ հրատարակած իմ յօդուածով, ինչպէս կը յիշեն ընթերցողը, նոր յայտնութիւն մ'ըրած էի, որով հայկական սրբազան հնութեան այդ արդէն իսկ պատկանելի կոթողը՝ գրեթէ եզականն եւ կ'ըլլար ե երիցագոյնը՝ իրեն քոյրաթիւ Աւետարաններուն մէջ, իսկ իմ յիշեալ յօդուածը, մանաւանդ թէ նուիրական մատենը համարելով կնքած ատեն՝ կը հրաւիրէի հնասիրաց ուշադրութիւնը՝ թեր կամ դէմ յայտնելու նաեւ իրենց կարծիքը։ Վերջապէս հաճոյքով կարողացի, սոյն Հանդիսին¹ մէջ, ազգային սրբախօսութեան մանրակրկիտ հետազոտողին՝ Մեծ. Հ. Վարդան Վ. Հացունոյ՝ ուրիշ անակնկալ մէկ յայտնութիւնը՝ հանդէպ իմինիս. այսինքն թէ Մարկոսի աւետարանի ծայրը զըջութեան երկսին յիշատակարանին վերջին բառին հանդէպ — այն է երկսին ներքին լուսանցին վրայ — դրուած առանձնակ մեծ

գրութիւնը՝ թուականը չէ, այլ պարզապէս Յիսուս անուան սկզբնատառ մը. և հետեւաբար գործածուած է այն իբրեւ պահպանողական գիր կամ ցանկաւորակ։ Ուրախ եմ որ ասով պատեհը կ'ունենամ ծանրանալու ուրիշ կէտերու վրայ եւս, զո-

րոնը — նախընթաց յօդուածս գրած պահուն — կամ հարկաւոր չէի դատած և կամ անդրադարձած։

Եթէ իսկաբոն գոյութեան վրայ արմատացած բնական իրաց շուրջը իսկ յաժած և խորհած ժամանակ՝ յաճախ իրարմէ կը տարաձայնին մարդիկ, իրենց բռնած տարբեր ուղղութեան և հայեցակէտերուն հետեանքով, որչափ ևս առաւել տարբերութիւնը կարծեաց կրնան տեղի ունենալ և ունենալու են, երբ խնդիրն արուեստական նշաններու վրայ կը դառնայ, որոնց նշանակութիւնը սակայն ո՛չ միայն անցեալ և անխօս ժամանակին՝ այլ և ազգագրական տեսակ տեսակ խորհրդաւորութեանց խոր ծածկուած է։ Եւ ներուի ինձ ըսել՝ մինչև անգամ առասպելեալ Պրոտէսթէն իման մեզմէ խուսելու համար՝ կարծէք թէ միշտ նորանոր կերպարանքներ ևս կ'առնուին։ Ուստի այս տեսակէտով եւ ո՛չ միայն չեմ զարմանար Մեծ. հետախուզին Զ արուեստական նշանագրէն հանած նոր եզրակացութեան վրայ, այլ նոյն իսկ չափով մը բնական և բանաւոր կը համարիմ, քանի որ ինքը սրբազան հնութեանց ցանցաւ մնացողը քովէ քով բերելով՝ մարմնաւորելու դժուարին դերն ըստանձնած է. դեր մը՝ որ ո՛չ միայն բառի, այլ և տառանշանի անգամ պէտք կը զգայ։ Հետեւաբար՝ ես հոս բնաւ դիտաւորութիւն չունիմ հերքելու իր կարծիքը, որ ըստ ինքեան կրնայ ճշմարիտ իսկ ըլլալ. այլ չեզոքաբար դիտել միայն, թէ մէջ բերուած փաստերը՝ գէթ ըստ իսկ կարծուածին պէս դրական և բաւական չեն ո՛չ հինը հերքելու և ո՛չ ալ նորը հաստատելու վճռականապէս։ Անցնինք ուղղակի ապացոյցներուն։

Մլըէի Աւետարանի վերջին երեսին վրայ՝ քառակուսւոյ մէջ՝ Մլըէի գրով գրուած այս հակիրճ յիշատակարանը. «ՆկՁ թերթ — ՅՄԱ Թ. — Արաց ԻԸ, Բ — Արեգ Զ, Ե» . և թղ. 137բ, Մատթէի վերջը գրուած միւս յիշատակարանը — որոնց թուականի նոյնութիւնը մենք իսկ արդէն չեշտած էինք — բուն գրչին վերագրուած

1. Բագմ. 1910 տարի, Թիւ 11, էր. 481.

են հնախօսէն, և հետեաբար Աւետարանն ալ Յով Թուին Հայոց (= 902 փրկչական թուականին) գրուած է. այսինքն Արաց ԻԸ, Բ սկսած և Արեգ Զ, Ե ին աւարտած, օրերով և ժամերով ի միասին:

— Սակայն ըստ իս սոսկ նմանութենէ մը հանուած այս եզրակացութիւնը՝ հնագրական պէսպէս դժուարութեանց կը բախի: Եւ ստուգիլ՝ դիտել կու տանք նախ՝ որ այդ երկու յիշատակարանաց գրչու թիւերը զլիովին կը տարբերի թղ. 6^ր, և թղ. 46²ը, այսինքն Մարկոսի պատկերին ետեւ թառակուսի շրջանակի ներքեւ ետքէն գրուած, և Յովհաննու աւետարանին վերջ գրուած կրկին յիշատակարաններէն: Եւ այդ մեծ տարբերութիւնը հնագրութեան սկսնակ մ'անգամ կրնայ դիւրաւ իմանալ, չըսեմ թէ որ և է աչք մ'իսկ. վասն զի վերջինները — որ աւելի հաւանականութիւն ունին Մլբէին ըլլալու — բոլորգորով գրուած են, իսկ առաջիններն ընդհակառակն մերեր կրկնապարով: Երկրորդ՝ եթէ պահ մը շնորհներ իսկ, որ Աւետարանին վերջին երեսին կամ փոքր քառակուսի շրջանակին մէջ թուանշաններով խտացուած յիշեալ հակիրճ յիշատակարանն ևս Մլբէ գրած ըլլայ. սակայն և այնպէս կը ֆնայ դարձեալ այս անիմանալի դժուարութիւնը. Ուստի՝ կամ Ինչպէս կրցաւ իմանալ Մլբէ՝ թէ զրիչն Յով Թուին հայոց (= փրկչ. 902 տարւոյ) Արաց ամսու ԻԸ. օրը և Բ.րդ ժամուն սկսած էր Աւետարանիս գրութիւնը, և Արեգ ամսու Զ. օրը և Ե.րդ ժամուն զանի աւարտած էր զրիչը, քանի որ սա բան մը նշանած չէր: Սակայն ասկէ դեռ աւելի դժուարաւուծելին կը ձեռնարկուի. այսինքն՝ մեարդպեան մեծ եր-

կաթագրութեան ո՛վ փոքր ի շատէ տեղեակ է, կարէ գուշակել՝ թէ Ինչպիսի՛ գործիքով կամ գրչաւ երկաթեաւ, և որքան դանդաղութեամբ պէտք էր գրուիլ այն — մանաւանդ ի նկատի առած անոր հնագոյն սկզբնագրի տառերուն և բառերուն միայար և առանց բաժանման գրուած ըլլալը — չի վրիպելու և չքերթելու համար: Արդ՝ այս աշպէս ըլլալով, կարելի՞ էր որ Արաց 28 — Արեգ 6 (որ ըստ Յայսմաւուրաց գործածած անշարժ տու մարին՝ կը համապատասխանեն յուլեան տումարի Փետրուար 4ին և Մարտ 14ին), այսինքն 14 օրերու սուղ միջոցին գրուած ըլլար 462 թուղթ, կամ լաւ ևս 924 երկիջեան մեծադիր երեսներէ բաղկացած այդ ստուար մատեանը: Ո՛չ երբէք. վասն զի օրը 25 երես ևս կարենալ գրելու համար՝ 36—37 օրեր հարկաւոր էին: Հապա՞ ո՛ւր թողունք այդքան երեսներ ողորկելը, տողելը, ներկեր պատրաստելն և 6 խորաններ ու 4 պատկերները մանրանկարելու ահագին աշխատութիւնը, որ գրելն ոչ նուազ ժամանակ կը պահանջէր հաւանօրէն: Ուրեմն, ըստ իս կամ այդ յիշատակարանի յիշեալ թուականի ամիսներն և օրերը հայոց շարժական թուականին համեմատ նշանակուած են և շարժական տարեմուտը՝ (Նաւասարդը) ցոյց կու տան պարզապէս, որ երբեմն Փետրուարին կ'ինկնար և երբեմն Մարտին, ևն. և կամ ըսել թէ վերջին քառակուսւոյ մէջ գրուած յիշատակարանը բուն գրչին չի պատկանիր, այլ կամ Մլբէին է, և կամ լաւ ևս մի ա՛յլ ստացողէ կեղծուած: Եւ ասոր յայտնի նշան է կէս երկաթագիր գրութիւնը, որ յոյժ կը տար-

1. Տես 2. Խաչ. Սիրմէլեան, Տումարագիտութիւն, վննեակի 1818, Կր. 19—20: Ար. կ'ըսուի. «Զի յառաջին ամի թուականիս Հայոց ամենեցին միաբան դնեն, թէ Նաւասարդը զայր ի Յուլիս ամսոյ ԺԱ, և թէ յետ անցանելոյ ԶԻԸ (748) ամսոյ թուականին Հայոց, զայր և անկանէր Նաւասարդի ի Յայտնութեան Տեան, որ է ի Յունվարի 6: Օր, ապագա, Արեգ ամիս Հայոց՝ որ նախ ի ժամանակ Թարգմանչաց համեմատէր Մարտի

ամսոյն, ըստ որում կը գրուի ի Գիրս Եղթերայ [«ամսոյն Աղարայ՝ որ է հայերէն Արեգ»]. Իսկ Հրէից Աղար ամիսն անկանէր յայնժամ ի Փետրոսարի կամ ի Մարտի» ևն ևն: Եթէ զիմանայինք թէ Եսթերայ զիրքը որ տարին Թարգմանուած է, ըստ այնմ պիտի կարենայինք ըսել նաեւ, թէ Յով Թուին Նաւասարդը քանի Նաւեմբըրք էր, որ Փետրուարը բոլորած, և Մարտի 14 կանդիպէր:

բերի ձեռով թէ՛ Աւետարանիս ընդհանուր գրութենէն և թէ՛ առաջին՝ այն է թղ. 6բ, մեծ քառակուսի շրջանակին մէջ եւ դաժ յիշատակարանի գրէն:

Ըստ Հնախօսին՝ «Մլքէ երկու տեղ ինք զինքն աւետարանիս «ստացող» կը կոչէ. և գրչապագց մէջ թարթափողներս գիտենք՝ թէ այդ բառը սովորաբար, մանաւանդ երբ առանց ուրիշ վերադրի գործածուած է, գրել տուող կը նշանակէ»:

— Քաջ է, բայց ես ալ պիտի խորհրդածեմ, որ հարկւաւոր չին և նոր գրչազիրներ պրպտողս և ցանկողս չեմ յիշեր գրել տուող մը, որ ինքն իր ձեռքով գրած և ինքզինքը ստացող արձանագրած ըլլայ միաժամանակ. այլ սովորաբար և գրեթէ ընդ միշտ՝ գրողներն են որ զանոնք ստէպ կ'արձանագրեն իրենց վերադիրեն. ըով և դրուատեօք: Այս ընդհանուր եղելութիւն մ'է և չուրացուիր: Եթէ կան բացառութիւններ, անոնք ալ ունեցեր են՝ ի հարկէ բացառիկ պատճառներ և պարագաներ. այսինքն՝ կամ մատենից գրութենէն շատ ետքը, և կամ իբրև ժառանգ նախկին ստացողին: Ի դէպ ուրեմն, ինչպէս ուրիշ շատեր՝ այսպէս ալ Մլքէ — եթէ հարազատ է իրեն վերագրուած յիշատակարանը — կարող էր ստացող աւուանել ինք զինքը՝ իր նախնիներէն ժառանգած ըլլալով զանի, առանց գրել տուող ըլլալու: Բազմաթիւ օրինակներ կարելի էր մէջ բերել հոս՝ ըսածիս ի հաստատութիւն, բայց ես մեր ինչ. ճառքնորի թղ. 3բ², 22բ², 47ա¹, և թղ. 99ա² յիշատակարանները կը բաւականամբ մատնանշել: Սակայն աւելորդ է ըստ իս հետի զեզերելը, քանի որ նոյն իսկ Աւետարանիս մէջ (թղ. 137բ) նոյն կերպով՝ այսինքն առանց ուրիշ վերագրի՝ ստացողը կը կոչուին Անդրիաս քահանայն և իր եղբայրը Գեորգ, ինչպէս Մլքէն. «Ջառդրիաս և Գեօրգ քահանայք ստացաղ Աւետարանիս յիշեսջիբ ի Քրիստոս աղաչեմ»: Այժմ տեղը չէ որոնել թէ՛ ո՞րք էին այդ զոյգ քահանայք. երբ կ'ապրէին և կամ ունէին ո՞ր և է արեւակցութիւն Մլքէի

հետ, որուն յիշատակարանին կից իրենց անուանքն ևս արձանագրուցեր են՝ մի և նոյն գրով: Արդ՝ ձեռքս ունենալով այս արխանեան թեւը, քիչ վերջը ես պիտի ջանամ ուրիշ գաղտնիք մ'ալ լուծել, որ իմ նախընթաց յօդուածը գրած ատեն վրիպած էր ուշադրութենէս: Առ այժմ խօսքը կու տամ Հնախօսին՝ որ պարզէ իր միտքը, յանգի եզրակացութեան, և շինէ իր տունը:

«Գեո աւելին կայ — կ'ըսէ նա — . Նոյն Մլքէն՝ անեղծ պահուած յիշատակարանի մը մէջ (այսինքն թղ. 137բ՝ քիչ յառաջ մեր յիշած յիշակ.) կ'իմացնէ՝ թէ ամուսին է Գաղայ. և թէ տոյ մատենան շնորհեր է «ի վարագ սբ Ածածինս, զոր իմ ձեռամբս և ծահաւք եմ շինեալ, յաւնեականութիւն ինձ և արքային իմոյ Գագայ» ևն: Արդ՝ եղծուածին (այսինքն թղ. 222բ խնդրոյ նիւթ եղող յիշատակարանին) մէջ ալ, որոյ աւրածը յաջողեցայ աւելի մանրամասնօրէն կարդալ, կայ նոյն թագաւորը ցարդ անընթեռնի մնացած, և նոյն հանգամանք. որով սա ևս Մլքէի համար է: Ահաւասիկ այդ կտորը... «զոր շինեաց վասն արեւշատութե» ևն (տես Բագմ. յիշեալ Պր. էջ 481): Արդ՝ ըստ որում այս յիշատակարանս ալ մի և նոյն տիկնոջ է. կարելի չէ՝ որ ասոր յաջորդող Յ տառը գրութեան ո՞ր և է թուական լինի՝ իւր 51 տարւոյ հուրթեամբ՝ ՅԻԱ յայտնի տարեթուէն, ուր թագուհին զեկեղեցին կառուցեր, և բնական կարգով անոր համար նոր և իսկապէս արքայավայել Աւետարան մ'է գրել տուեր... Թող որ Յ իւր քով թուականութեան նշան մ'ալ չունի, և ոչ գէթ միւսին (իմա վերջին երեսի յիշատկ.) թ. համառօտագիրը, և յիշատակարանին մարմնէն ևս անջատուած է, ինչ որ անսովոր է տարեթուոց համար»: Այսպէս Հնախօսը:

— Սակայն քիչ մ'ալ նայինք՝ թէ հրնագրական և պատմական աւելի դրական և լուրջ փաստերն ինչ կ'ըսեն: Նախ և առաջ անեղծ պահուած յիշատակարանն, որուն վրայ վստահացած նա՝ կ'ընթեռ-

նու և կը մեկնէ եղծուածը, մէկէն աւելի կասկածելի հանգամանքներ կը ներկայացընէ ուշիուշով քննողին: Այդ յիշատակարանի գիրը — ինչպէս կանուխէն ըսուեցաւ — բոլորովին տարբեր է թղ. 462բ և թղ. 6բ միւս երկու յիշատակարաններու գրին, որոնք նոյնպէս Մլըքի անունը կը կրեն բացորոշակի կերպով, և Մլըքի ձեռքով գրուած ըլլալու աւելի հաւանականութիւն ունին. գիտելով որ սորա հետ գոյն բոլորգորով գրուած են, իսկ առաջինն ընդհակառակն միջին երկաթագորով, որ ամենանման է թղ. 360բ՝ Մլըքէն տարբեր ուրիշ անձի մը, այն է Անդրիասայ՝ յիշատակարանի գրին: Բ. Մլըքի այդ յիշատակարանին միայր և ճիշդ մի և նոյն գրով կցուած է ուրիշ ստացողի մը, այսինքն Անդրիասայ և իր հարազատին Գէորգ քահանայից յիշատակարանը: Գ. Մոյն յիշատակարանն ևս՝ որ երբեք թղ. 360բ՝ յիշատակարանի սրճագոյն կամ գլխորային մեղանով գրուած էր, գունաթափ եղած կամ թեթեւ կերպով քերուած ըլլալով՝ ուրիշ անձանցով ձեռքէ մը հոգեւն՝ սեկակ մեղանով՝ նորոգուած է, որով երկաթագրերու ձեռքը փորը ինչ այլակերպուած են: Այս բանիս ակնյայտի ապացոյց է ըստ իս՝ նախ թուի մեղանով գրուած թուականը Ծփ, որ բնաւ չի յարմարիր ոչ Մլըք թագուհւոյ և ոչ ալ Անդրիասայ ժամանակին, զի վերջնոյս յիշատակարանը (թղ. 360բ¹) կը կրէ ընդհակառակն ՈՒՎ. թուականը, Դարձեալ փոխուած Ծփ թուականին տակը տակաւին կը տեսնուի ՅԲ թուականը՝ իր նախկին սրճագոյն և գունաթափ մեղանով (առաջին և վերջի թուանշանները զրեթէ բոլորովին գունաթափուած, իսկ միջինը՝ այսինքն երկայնտուն ծան՝ դեռ որոշ կը տեսնուի, և յար և նման է (թղ. 464բ) փորը քառակուսի շրջանակին մէջ գծուած նոյնպէս երկայնտուն ծայրի: Այսչափ առ այժմ Մլըքի կարծուած անեղծ յիշատակարանի նկատմամբ:

Դառնանք քիչ մ'ալ քննութեան բովէն անցնելու եղծուած յիշատակարանը, զոր Հնախօսը վերակազմել փորձած է, և որ

կը կազմէ առաջարկեալ խնդրի կորիզը: Հնախօսը — չգիտեմ ինչ հիման վրայ կ'աւելնէ — անեղծ կարծուած յիշատակարանէն (թղ. 360բ¹) հնթադրած է նոյնութիւնը եղծուած յիշատակարանին (թղ. 222բ¹). Մինչդեռ իրօր անոնցմէ իւրաքանչիւրին մէջ շօշափուած պարագաներն իւրարմէ բոլորովին տարբեր են, գէթ ընթեռնի և կիսակտար բառերէն չափելով: Այսինքն՝ առաջնոյն՝ մէջ՝ թէպէտ և գիրը — ինչպէս ըսինք — Մլըքին յատուկ չէ, սակայն և այնպէս կը յիշատակուին Մլըքն՝ իրբեւ րազուրի, և իր ամուսինը Գագիկ՝ նոյնպէս ապրայ վերադրւնեցով. մինչդեռ վերջնոյն մէջ ոչ Մլքն անուան հետքը կը տեսնուի և ոչ ալ անոր ամուսնոյն՝ իրբեւ ապրայ: Դարձեալ առաջինին մէջ Վարագայ սր Աժաժիկ (եկեղեցի) յիշատակուած է՝ իրր ձեռակալու Մլըք թագուհւոյ. մինչդեռ երկրորդին մէջ, թաղաւոր կերպով և այնքան եղծուած բառերու անգամաթուին մէջ՝ որոշ կերպով կը կարդամ գէթ «ՎԱՐԱՎԱՅ ՍՈՒՐԲ ՆՆԱՆԻՍ» նշանաւոր բառերն՝ ընդհակառակն: Անշուշտ նոյնը կարդացեր է նաեւ մեր Հնախօսը, բայց վերակազմեալ տողերու շարքին մէջ չէ առած, հաւանօրէն կամ պէտք չըլլալուն համար, և կամ իր հանելիք եզրականութեան եղծիչ համարելով: Եւ այս անկէջ իսկ յայտնի կ'ըլլայ, քանի որ նա չկարենալով ժխտել Սուրբ Նշանի ներկայութիւնը, մեկնած է զայն իրեն սուրբ խաչի նշխարի իմաստով գործածուած, և ոչ թէ իրբեւ ուրոյն եկեղեցի կամ վանք վարագայ: Սակայն ըստ Հին առածին Սկիւղեայցմե ակիլն՝ կան Քարիշաղեայք: Արդարեւ՝ երբ յիշատակարանիս գրիչը «Վարագայ սր Նշանիս» բառերէն մի քանի տող վերջ կը յաւեցնէ, «Եւ ՈՐ ՊԱՆԷ ՅԻԿԻՆՅԻՍ արհնեալ լիցի» բացատրութեամբ՝ անտարակոյս Վարագայ Ս. Նշան եկեղեցին՝ ցոյց կու տայ մեզ յայտնապէս՝

1. Ի դէպ՝ Վարագայ Ս. խաչի պատմութենէն դիտենք որ է Գարե (658) ի վեր, երբ յայտնուեցաւ այն՝ թոտիկ Հօր ձեռքով, եղաւ նշանաւոր ուխտասեղի և մենաստան:

ս ղիմորոշ յօղովը, և ոչ թէ եկեղեցի-
ները՝ յօրնականարար, թող թէ կենաց
փայտի նշխարը։ Ուրիշ կերպ կարելի չէ
մեկնել՝ առանց բնագրէն հեռանալու, մա-
նաւանդ քանի որ Ս. Աստուածածինի մասին
բնաւ խօսք չկայ հոս։ Դարձեալ առաջ-
նոյն մէջ Դազկայ զաւակներ ևս կը յի-
շուին «Եւ զաւակաց իւրոց»։ Իսկ վերջ-
նոյն մէջ բողոքովին լուսթիւն պահուած
է այդ մասին, որ մեծ նշանակութիւն ունի
Մլէքին ըլլալու կամ չըլլալու նկատ-
մամբ։

Բայց ես հնազարկան ամենակարեւոր
կէտի մը վրայ ևս պիտի հրաւիրեմ Հնա-
խօսի ուշադրութիւնը, այնինքն է եղծուած
յիշատակարանի գրութեան՝ աչքի զարնող
հանգամանքը, որ փոքր ի շատէ կը տես-
նուի նաև «Բագմավիպի» յիշեալ պրա-
կում, իրմէն իսկ վերակազմութեամբ ար-
տագրուած քանի մը տողերուն մէջ։ Արդ՝
հոս — ինչպէս յայտնի է նաև ընթերցողաց
— յաճախ վանկեր և տառեր՝ և նոյն իսկ
բառեր կը ճատուած են¹։ և այս ոչ թէ քե-
րուած ըլլալուն պատճառաւ, վասն զի
այդ բառերը միայն իրարու կը յաջոր-
դեն, և բնաւ կասկած չեն տար՝ որ քե-
րուած ըլլան, այնու մանաւանդ որ կըր-
ճատուած այդ վանկերը, տառերն և բա-
ռերը — եթէ ուզես լրացնել — միջոց ան-
գամ չի կայ։ Արդ զիտեղով որ բուն գրչին
չէր կրնար վերագրուիլ այս անակնկալ և
նորաձև կիրառութիւնս, վասն զի ամբողջ
Աւետարանիս մէջ և ոչ իսկ մէկ օրինակ
կը գտնուի այսպիսի գրութեան։ Չի կըր-
նար նոյնպէս տեղոյ անձկութիւնը պատ-
ճառ համարուիլ ասոր, որովհետև ինչպէս
ցուցած ենք 1909ի Բագմավիպին մէջ (թիւ
10, եր. 467-468) գրիչն որոշ կանոն-

ներ դրած է իրեն և հաստատուն կեր-
պով անոնց հետեւած միշտ, այսպիսի պա-
րագայից մէջ վանկ մը կամ տառ մը ան-
գամ չի կրճատուիլ համար։ Ուրեմն կը
մնայ այլուր որոնել աղոթ պատճառը։ Այս
ալ պէտք է ըսել որ՝ այս անսովոր երե-
ւութիս բուն պատճառն հաւանօրէն վրի-
պած է Հնախօսի ուշադրութենէն։ Անկեղծ
խօսելով՝ ես իսկ առաջին յօդուածը գրած
ժամանակ՝ բնաւ չէի անդրադարձած, բայց
երկրորդ անգամու ուսումնասիրութեամբ
պարզուեցաւ ինձ այդ զադտները։ Այժմ
վստահութեամբ կարող եմ ըսել որ՝ մըլ-
քեան Աւետարանի (թղ. 222բ²) յիշա-
տակարանը, զոր ևս բուն գրչէն գրուած
ընդունած եմ, ոչ թէ մի անգամ միայն,
այլ և երկիցս ցերթման ենթարկուած է
եղեր։ Նախ հնագոյն ձեռք մը (ստացող՝)
բուն գրչութեան յիշատակարանը ցերթե-
լով, գրած է — միջակ երկաթագրով — ա-
նոր վրայ ուրիշ մը՝ փոփոխեալ պարա-
գաներով։ Ապա ի թու. Հայ. ՌՃԼԱ (= 1682)
Քութաթեցի Բայնիզուրի որդին
«Գեօրիկ» իբրև վերջին փրկանաւորող և
ստացող Աւետարանիս, ցերեւ տուած է
նախորդ յիշատակարանն և անոր վրայ
նոր մը գրել տուած Մեսրոպ վարդա-
պետին բողոքգրով։ Բարեբաղդաբար՝ սոյն
յիշատակարանը համառօտ ըլլալով՝ նոյն
երեսը կէսէն վար ազատ թողուած է, ուր
կը նշմարուին (տեղ տեղ որոշ կերպով և
տեղ տեղ ալ աղաւաղուած) նախընթաց
երկու հին յիշատակարանաց մնացորդ-
քը³, իրարմէ տարբեր գրչութեամբ։ Փաս-
տերը շատ զգալի են և անուրանալի. այ-
սինքն՝ այդ երկսին յիշատակարանի ա-
ռաջին սինը ճիշտ Աւետարանիս բնագրի
գրով գրուած է, այսինքն Մեսրոպեան

Եւ իր ղիմքին շնորհիւ ամէն թանկագին նուէր և մա-
տան հոն — իբր անտիկ տեղ — աւանդ կամ նուէր կը ար-
բուէին։ Փազիկ իսկ իր պատանեկութեան տուն, ըստ
Թովմ. Արթուրուոյ, այդ տեղույ տուր խաչ՝ ոսկի հուն
զարդարած էր, վարագայ Ս. Նշան եկեղեցւոյ ներսի
արձանագրութիւնն՝ եղծածին ըսածը կը հաստատէ։

1. Գրի. աղպաւ, ւարի չափս թի... փրկութի, բո-

ղութի [ե], [աւր] ճի [ե] ալ [ե] ղիքի են են։

2. Չի մտնում ըսելու որ՝ վերջէն անձանօթ ձեռք մը
այդ մնացորդ տողերէն մի քանիօր թուի թանաթով և
վեր ի վերանց նորոգել ուզած է, ջանալով ըստ կարե-
ւոյն հին աստեղու յատակագծէն դուրս չելնել, բայց չէ
յաջողում։ Բարեբաղդաբար վստառ ըլլալով նորոգուած
տառերն, անոնց տակը հիները դեռ լաւ կ'ընդշմարուին։

մեծ երկաթագործով, և նայողին աչքին կը զարնէ նոյն ժամայն. այսպէս են նաև 2-րդ սեան 1-ին և վերջին երեքական տողերը, Տողերը բարձր են նոյնպէս, և դատարկ թողուած տողամիջոցն լայն, միշտ հաւասար և կանոնաւոր, իսկ զալով երկրորդ սեան՝ մենք բոլորովին առաջ-նոյն հակառակը կը տեսնենք. այսինքն՝ առաջին 3 տողէն վար, և վերջին 3 տողերէն վեր եղած միջոցն զգալի կերպով խնդուած է՝ մերթ լայն և մերթ նեղ տողերով. այնպէս որ փոխանակ երկրորդ սեան տողերուն հանդիպելու՝ անոնց միջև դատարկ թողուած միջոցը զրուած են: Գիրքին ընդհանրապէս տարբեր ձևով փոքր երկաթագրի փոխուած են, տեղ տեղ ալ մեծ երկաթագիրներ կ'ընդշմարուին, որ զարմանք կ'ազդեն զնոոյն և կը շփոթեն: Մէկ խօսքով՝ ճշմարիտ կրկնագիր մ'է ըստ իս, և ինչպէս ըսինք ուրիշ կերպով չի մեկնուիր այդ կրկնեղծ և զեղծ յիշատակարանը՝ քան ինչ որ ըսինք:

Ով կատարեր է՝ ուրեմն՝ այդ երկրորդ գործողութիւնը, և ինչ նպատակաւ, քանի որ հնագուծի մասին կասկածելու բանաւոր պատճառ մը չկայ՝ վերը դրած մեր ծա-նօթագրութեան համաձայն. էս հաւանա-կան կը համարիմ որ՝ թղ. 360ր՝ յիշա-տակարանը զորդ Գէորգ կամ Անդրիաս քահանաներէն մին խաղացած ըլլայ այդ դերը, նոյնպէս՝ ինչպէս նաև թղ. 137ր յիշատակարանը՝ իբր թէ Մլէքի կողմէն: Էս կատարած է հետեւեալ պարագայից մէջ: Ուսինքն՝ նա ի թու. Հայոց Ո. Խ. է, փրկանաւորելով Աւետարանս անհա-ւատից ձեռքէն, ո՛չ միայն եղաւ իբրեւ տէր Աւետարանիս, այլ և նուիրեց զանի վա-րագայ Ս. Նշանին: Ահաւաստի փաստե-րը: Ա. Թէ՛ թղ. 222ր եղծուած յիշատա-կարանի փոքր երկաթագիր տառերն և թէ՛ թղ. 360 Անդրիասայ յիշատակարանի տա-ռերն իրարու շատ նման են, և գրեթէ մի և նոյն գրչէն թափուած: Բ. Երկու յի-շատակարանաց մէջ ևս վարագայ Ս. Նը-շան եկեղեցին կը շեշտուի, Ս. Աստուա-ծածնի վրայ խօսք չկայ: Եղծուած յիշա-

տակարանի այն տեղին վերը արդէն յի-շեցինք. ահա Անդրիասայ յիշատակարանի խօսքերը. «Էս Անդրիաս քահանայ թափեցի զաւետարանս յանաւրինաց և ՎեՐՈՏԻՆ, Ե-ՏՈՒ զսայ ընծայս ՍՐԳՈՅ ՆԵԱՆԻՍ ՎԱՐԱԳԱՅ» են: Բայց չի մոռնամ ըսել որ՝ եղծուած յիշատակարանէն աւելի կնճառից են Ան-դրիասայ և Գէորգ քահանայից անունո-նով մեզ ներկայացուած այս և թղ. 137ր յիշատակարաններու միջև եղած հանելու-կը. այսինքն՝ այս երկու յիշատակարան-ներէն առաջնոյն մէջ Անդրիաս կը ներ-կայանայ մեզ — իր Գէորգ եղբօր հետ — իբր ժամանակակից գրիչ Մլէքի կողմէն. իսկ վերջնոյն մէջ՝ իբր ի թու. Հայոց ՈՅԵ ապրող մէկը: Ուրիշ կերպ կարելի չէ լուծել այս դժուարակնճիտ առեղծուածս, բայց իմէ՛ ըսել որ՝ կամ յիշեալ անձինքն էին ստուգիւ դրան երէցը Մլէքի, և հե-տեաքա՛ր՝ ՈՅԵ թուականն ալ իբրեւ վրի-պակ գրչի ուղղագրելի է ՅՅԵ, որ կը հա-մաձայնի Գազկայ թագրեկալութեան տառ-ւոյն. և կամ ՈՅԵ թուականը (եթէ՛ ճիշդ է) նոյն պահելով՝ ըսել թէ սոքա յանուն Մլէքի կեղծած են թղ. 137ր յիշատակա-րանը: Ենթադրութիւններէս առաջինին իր-րեւ կուտան զիտել կու տանք որ՝ ՅԵՀ. կաթղ՝. կը յիշատակէ Գեորգ Հաւնսի ազ-գեցիկ կրօնաւոր մը, զոր թագաւորն Գա-զիկ Ուրծրունի զհապանութեամբ կը զրկէ առ Ըսրուք ոստիկան Ուրաքացոց՝ հաշ-տութեան համար. որ յաջողութեամբ առ-նելով յետկար՝ կը դառնայ առ թագա-ւորն: Իսկ վերջնոյն — որ ինձ հաւանա-կանագոյն կը թուի — կը բաւականանամ ցոյց տալ հետեւալ իրողութիւնները. այս-ինքն նախ թղ. 6ր, և թղ. 462ր Մլէքի կրկին յիշատակարանները, որոնք մի մի զրաւական էին Անդրիասայ ձեռքը՝ համո-զուելու՝ թէ գերութենէն փրկած այդ նուի-րական աւանդը ստուգիւ Մլէք թագուհ-ւոյն կը պատկանէր երբեմն: Երկրորդ մատենիս վերջին երեսին վրայի քառա-

կուսի շրջանակին մէջ եղած ՅՄԱ Թուսկանը, զոր Անդրիաս իսկ Մլքէ Թագուհիէն գրուած համարելով, ճիշդ նոյնպէս՝ բայց փոքրագոյն քառակուսի շրջանակով օրինակած է (Թղ. 137բ) կեղծեալ կամ նորոգուած յիշատակարանի առաջին տողամիջում, որ թէպէտեւ գունաթափ եղած՝ սակայն և այնպէս կ'ընդամարուի ըստ բաւականին — ըստ որում վերը ըսինք արդէն, — նոյնութեան մասին այլ ևս երկբայելու տեղի չի մնար, իայց որովհետեւ այդ երկու յիշատակարաններու գրութիւնն իրարմէ կը տարբերին, հետևաբար՝ աղոնցմէ մին՝ միւսէն ընդօրինակուած ըլլալու է։ Արդ՝ եթէ առարկուի մեզ, թէ Թղ. 137բ յիշատակարանը Անդրիաս պարգապէս նորոգած է՝ կցելով անոր իր և եղբոր անուանքը, իսկ իրօք Մլքէին է. այն ժամանակ կը հետեւի՝ թէ Աւետարանիս վերջին երեսին վրայ գրուած համառօտագրիծն ալ ասկէց զաղափարուած է՝ կամ յիշեալ Անդրիասայ և կամ, որ աւելի հաւանական է՝ կազմողին ձեռքով. ապա ուրեմն՝ ո՛չ բուն գրչէն, ինչպէս կ'ենթադրուի։

Մինչև հոս խօսեցուցինք հնագրութիւնը, այժմ Թողունք որ քիչ մալ պատմութիւնը բարբառի։ Երեք պատմիչք՝ այսինքն Յոհ. Կաթողիկոս, Ստ. Ասողիկ և Թումայ Արծրունի, որոնք ո՛չ միայն ժամանակակից էին Գագիկ Արծրունւոյ, այլ և ակնաստես և ականջաւոր անոր գործերուն, իրենց բացայտ վկայութեամբ կը հերքեն ի Թու. Հայոց ՅՄԱ Գագկայ կարծեցեալ թագաւորութեան և Մլքէի Թագուհի ըլլալու վարկածը։ Պատմագիրներէս առաջինն և վերջինը ժամանակագրութենէ աւելի բանահիւսական արուեստն ի գործ դնելով՝ խառնակ կերպով կը պատմեն Գագիկ Ա. Արծրունւոյ թագաւորութեան

մասին. և կ'ըսեն որ նա երիցս թագաւորական թագով պսակուեցաւ Արարացոց ամիրապետէն՝ ձեռամբ Յուսուփ և Փարկինի ոստիկաններուն։ Գագկայ առաջին թագնակալութիւնը — զոր Սմբատայ արքայի դէմ դաւաճանութեամբ ձեռք բերուած, բռնաւորական և աշխարհաւեր կ'անուանեն, — Սմբատայ մահուանէն կամ ի Գուրին խաչուելէն յառաջ հանդիպած կը պատմեն։ Երկրորդը՝ Սմբատայ որդւոյն Աշուտի իշխանապետութեան ատեն, երբ Գագիկ զոյջալով իր գործած սխալին և անկէ յառաջ եկած Հայաստանի ծանր աղետից վրայ՝ միացեալ զօրութեամբ պատերազմեցաւ և պարտեց զՅուսուփ, իսկ երրորդ անգամ՝ երբ յաջորդեց իշխանապետին Վասպուրականի՝ Աշոտի, բայց առանց որոշ թուականներ նշանակելու այդ նշանաւոր դէպքերուն։ Թումայ Արծրունի (Պատմ. եր. 311) կը գրէ. «Չկնի այսորիկ (այսինքն Ապուրուանայ մահը պատմելէն վերջ՝ Հասանայ և Ափշինի դաւաճանութեամբ) յաջորդէ զաթոռ իշխանութեան (Արծրունեաց) Գագիկ եղբայր Աշոտայ, ըստ նմանութեան երկուց ակնավճիտ աղբից մերձակայից»։ և եր. 282, թէ «Յետ մահուանն Աշոտի՝ և կատարելոյ զաւուրս սգոյ նորա, առնու գլխանութիւնն Վասպուրական տէրութեանս Գագիկ եղբայր նորին» ևն։ Իսկ Ասողիկ՝ ժամանակագրական կարկինն ի ձեռն ունելով, ի Թու. հայ. ՅՄԱ (փրկչ. Թ. 907-8) հանդիպած կը պատմէ Յուսուփ ոստիկանին Նախճատարի վրայ գալը, արքայն Սմբատ ձերբակալելու և սպանելու դաւաճանութեամբ. և թէ այդ ժամանակ է որ Գագիկ ամբաստանութեան համար կ'երթայ առ ոստիկանն և թագաւորական թագ կ'ընդունի անկէ։ Սակայն այդ թագակա-

1. Իսկ ասկէց յառաջ, եր. 279, Աշոտայ մահուան մասին խօսած ժամանակ՝ Թուական մը նշանակած է, որ սխալ կը թուի ինձ։ Ահա անոր խօսքերը. «Այդ ամբ զգեալ լինին 'յՅԻԵ Թուականը (ուրիշ օր. մը՝ քուսկանդրեմեմ հայոց)։ Ընալ ամաց ի թի, փոխի յաշխարհէս, յաւուր երկաբաթուղ ի յիններորդ ժամու աւուրն, ևւ

տիկինն Սեդայ առեալ զդի նորա՝ տարեալ հանգուցանէ ի յԱղբազ ի զօգոն Ռժի, ի վաճա Սարք խալիճ»։ Որ դարձեալ անորոշ կը մնայ։

2. Տես Տիգրանակոն պատմութիւն, ապ. 1859ին ի Պարիզ։

լուծիւնը պարզապէս անուանական և բրու-
նաւորական ըլլալով՝ Հայք բնաւ չի ճանչը-
ցան: Սմբատ Թագաւորի մահը ի թու.
Հայոց 847 (փրկ. թ. 915) կը նշանակէ,
ինչպէս և Գագկայ անոր կենդանութեան
ժամանակ թագ կապելն՝ ըսելով... «Ա-
նուանեցան Արծրունիք. որը ծնողեամբ ե-
կեալ հասին մինչև առ Գագկի, որ յատուրս
Սմբատայ մեծի, որ զփայտէ կախեալ ե-
ղեւ յանօրէն որդւոյն Արուստանի, զոր վե-
րագոյն յիշեցար. և յաւերման աշխարհիս
Հայոց թագաւորեաց՝ եւ ի կորմանս Վաս-
պուրականի՝ ամս 29, և վախճանի՝ յ 392»
են: Արդ՝ ժամանակակից այս երեք պատ-
մագրաց վկայութեան համաձայն՝ Գագկի
907-915 առաջ թագաւոր եղած չէ. իսկ
Մլքէ թագուհւոյն բնաւ յիշատակութիւն
չկայ: Ուրեմն այլ եւս պատմական հիմ
մը չկայ ենթադրելու, որ Մլքէ թագուհի
— իբր ամուսին «արքային Գագկայ» —
ի թու. հ. 898 (= 902) խնդրոյ նիւթ
եղող Աւետարանը գրել տուած ըլլայ, թող
թէ նուիրած Վարազայ Ս. Աստուածածին
եկեղեցւոյն՝ իբրեւ իւր ձեռնակերտի. մինչ-
դեռ թոմայ Արծրունի (եր. 345) շատ
տարիներ վերջ և Սենեքերիմէն շինուած
կ'աւանդէ զայս, ուրիշ եկեղեցիներու հետ:
Հետեաբար՝ կամ թղ. 360թ՝ և թղ. 464թ
յիշատակարաններու երկայնոտն ծան՝ Հ
կարդալու է, այսինքն 828, և կամ պատ-
մական վկայութեանցս զուիս ծեղու:

Ճիշդ չէ դարձեալ այն կարծիքը՝ թէ
անսովոր է նախնեաց առանց «րուսկա-
նիկ կամ բվիկ» վերադրի՝ տարեթիւ զնելը
սոյն դիրքով: Այլ ըստ իս շատ սովորա-
կան է. վասն զի մենք փորձով գետնը որ
շատ անգամ տարեթիւներ միայն նշանա-

կուած են մերթ տեղւոյ անցկութեան և
մերթ ալ ըստ ինքեան հասկնալի ըլլալուն
և համառօտութեան համար, իրաւ է՝ որ
այս կիրառութիւնս աւելի արձանագրու-
թեանց և կնքոց մէջ յաճախ կը տեսնուի,
բայց Ձեռագիրներու մէջ իսկ բազմաթիւ
օրինակներ՝ պակաս չեն: Մլքէի Աւետա-
րանի եղծեալ յիշատակարանի տարեթիւին
երկու սեանց միջի լուսանցքին վրայ ա-
ռանձին դրուելու նպատակն է նախ՝ որ
անսովոր մեծութեամբ այդպիսի տառ մը
կարելի չէր զնել ի տողամիջի՝ առանց տը-
գեղութիւնն առաջ բերելու. բ. գրողը գու-
շակած է, թէ այն տեղ ոչ որը գրելու է
և հետաբար քերելու պէտքը պիտի ունենայ.
և իրօք ալ այնպէս եղած է. գ. որպէս
զի այդ եզական դիրքին մէջ աւելի աչքի
զարնէ:

Սակայն Հնախօսն առանց այս հնագրա-
կան և պատմական եղելութիւնքը լաւ ի
նկատի առնելու, և կամ անոնց հակա-
ռակ նոր պատմական փաստեր մէջ բերե-
լու ինքն իրեն կը հարցնէ. «Հետեանքը
Շատ պարզ է, այս տառն (3) ըստ իս
ուրիշ բարձր չէ, բայց մենագիր մը, ծա-
գած նոյն ինքն «Յիսուս» անուան նա-
խատառէն, և համազօր Յունաց հնաւանդ
I մենագրին... (հետեաբար) իբր պահպա-
նակ կը մտնէր զանազան առթից մէջ».
են են:

— Բայց մենք դիտել կու տանք հոս,
որ ընդհանուր առնելով իբր տառադար-
ձութիւն հայերէն 3 տառը համազօր չէ
I-ին, այլ I-ս տառերուն. բայց որովհետեւ
այդ երկու տառերն ի միասին մի ձայն կը
յօրինեն, անոր համար ալ երբեմն I = 3:
Եւ ոչ ալ բացառապէս՝ «Յիսուս» անուան

1. Անշուշտ Առողկայ խօսքը Գագկայ երկրորդ ան-
գամ և ի Յուսփայ թագաւորելուն վրայ է. զի երրորդը
տեղի ունեցաւ Աշտուս մահուանէն ետք՝ զոր ի թու.
հայ. 828 հանդիպած կը նշանակէ այլուր, ըսելով. «Այլ
Աշտուս զմի չօր իւրոյ կեցեալ ամս 15, և թագաւորեալ
ամս 8, վախճանի՝ յ 378 թուին»:

2. Օր. պաղպաղ, մեր Մանգրիի թիւ 16 (ԺԱ. Աւետ.
թղ. 17-8) Գրեգորի գրել յիշակունս այսպէս կը վերջա-
նայ «... զի և դուս ի նոյն յիշիք, 228», թիւ 1293

(ԿԱ. Աւետ. թղ. 265ա. «... յիշատակ իւրեանց հոգ-
ւոյն, Ռմէն».) Գթիշայ վանաց աւագ խորանի արձա-
նագիրը կը վերջանայ «եղիցք նզովեալ. 21. Բ. Հաւա-
բըզկոյ եկեղեցւոյ արձանագիրն՝ «Ես Հաշուի որդի Աղ-
բակայ կանգնեցի զխաչս ի տապանի չօրն իմոյ Սմբա-
տայ. Ռ2Գ.» — Մեծաբանից Ս. Եակոբ եկեղեցւոյն
մէջ. «Այս է հանգիստ տէր Յովհաննէս կաթողիկոսի
Աղուանից, Ըփթ.» են են:

նախատառն՝ անոր համար միայն՝ որովհետեւ Յիսուս անունն ևս այդ տառով կը սկսի: Այս կէտս մեզ համար երկրորդական նշանակութիւն ունի, չըսելու համար աննշանակ. վասն զի ինչպէս Յիսուս՝ այսպէս ալ կրնայ անով հասկցուիլ նաև Յեսու, Յուդայ ևն: Ուստի կարևոր է գիտնալ նախ՝ թէ արդեօք Յիսուս անունն առանձինն՝ կրնար ըլլալ նշանակ մարդացեալ Բանին Աստուծոյ, որով և գործածական այսպիսի պարագայից մէջ, և այս բանիս համար պէտք է ընդունել իբրեւ արդէն ապացուցեալ հետեւեալ եղելութիւնը:

Ա. Հին կտակի բոլոր աստուածաբան և հոգեշնչ մարգարէներն՝ որոնք խօսեցան Բանին Աստուծոյ զայստեան և մարդեղութեան վրայ՝ կրկնակ անուամբ ծանուցին զայն ընտրեալ ժողովրդեան. այսինքն՝ կիրարկելով մերթ Մեսիա և մերթ Օծեալ բառերը, որոնք կը նոյնանան յաճախ իրարու հետ: Եւ երբեմն ալ Մեսիա անունն ի վար արկանելով, որ կը նշանակէր միանգամայն և՛ Փրկիչ և՛ Օծեալ, և կը ներկայացնէր մարդանալից Բանին Աստուծոյ անձնաւորական միութեան ճիշդ գաղափարը կամ յատկանիշը: Պիտակորսր նաև Յեսու կոչուած է փրկիչ, ինչպէս Կիւրոս և Դաւիթ ալ օծեալ: Բայց իսկապէս մի միայն Որդին Աստուծոյ եղև Փրկիչ և Օծեալ Տեսաւ, յԱստուծոյ Հօրէ ծնեալ և առեալ զպատիւ և զմեծ վայելչութիւն ըստ Պետրոսի:

Բ. Երբ կտակարանի հեղինակներն, — այսինքն չորս Աւետարանիչք և Առաքեալք, — որոնք երբայական յիշեալ ա-

նուանքը փոխեցին յունարէնի՝ Յիսուս Գրիստոս, թէ՛ Աւետարանացի և թէ՛ Թըղթոց մէջ միշտ, այսինքն՝ թէ՛ սկիզբը և թէ՛ ի կատարածին, ի միասին վարեցին այդ կրկնակ անուանքը՝ իբր սեփական խորհրդանուն եկեալ Մեսիային կամ՝ մարդացեալ բանին Աստուծոյ:

Գ. Այսպէս է նաև Առաք. և Նիկի. Հանգանակին մէջ. և սուրբ Հարք և վկայաբանութեանց հեղինակներն իսկ այսպէս վարուած են իրենց գրուածոց մէջ, ի փառատրութիւնս:

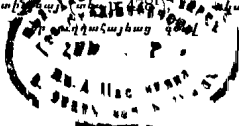
Դ. Առաջին դարերու սրբազան Հնախօսութիւնն իսկ նոյնը կը ներկայացնէ մեզ, վերածելով՝ պարզութեան համար Յիսուս Գրիստոս անուանքը ICXP մենատուրու. որոնք ապա իրարանցմամբ — ինչպէս պիտի տեսնենք — երբեմն յունական և երբեմն աստեղանիշ խաչի ձևերու իսկ փոխուած են արտաքսապէս, բայց ներքսապէս չորս են ըստ՝ հնախօսաց. միայն I մենատառի վարկածը՝ լոկ աչքը պատրոդ երևոյթ մ'է: Եւ Յիսուս Գրիստոս կրկնակ անուանց և միակ գաղափարի իրարացած այդ զանազանատեսակ խորհրդանշաններն առաջին անգամ Արեւելքի մէջ ծագումն առած են, առաքելոց ժամանակէն ի վեր, հնախօսներու ընդհանուր կարծեօք՝ իբր Գրիստոսի նշանակ, կամ լաւ ևս քրիստոնէի խորհրդանշան, Եւ մենք կը տեսնենք ստուգիւ՝ որ այդ երբեմն պարզուած և երբեմն բարդ խորհրդանշանները կը գտնուին յաճախ թէ՛ կնքոց, թէ՛ արձանագրութեանց, թէ՛ դահեկանաց և թէ՛ գեղարուեստական այլ և այլ արտադրութեանց մէջ:

1. Տես Միթթար Աբրաիմ Բագդադցի, սոյ. Վենետիկ 1769, էր. 147ա՝ և 164բ՝.

2. Մատթ. Ա. 1. Մարկ. Ա. 1. Գուգ. Բ. 11, որ ի վար արկանին «Փրկիչ և Օծեալ տէր» կրկնակ անունները: Թժժ. Ա. 17:

3. Ի զէպ կարողի (Ա. 179, 1828-31) յիշատակած I և X խաչածեղ կրող դահեկանն ի՞նչ նոյն է կոստանդնուպէն յառաջ գոյութիւն ունեցող ինչ որ մի Մարտիրոսի (Մարտիրոս Բարեպետ) ընդ I մենատառ մը չէ, այլ

կարելով հորիզոնագիծ (—) X ին՝ մերթ ամենապարզ և մերթ աստղածե իսկ մը կը յօրինէ արտաքսապէս, բայց ներքսապէս P մ'ալ ունի: Այս բանս ակնհեր կը տեսնուի անմիջապէս վարը եղած նոյնաձև նշանէն իսկ, որ I ին՝ ոռիկ ծայր մ'ալ ստեղծեալ կ'երևի: Արդ, հեթանոս կայսեր դահեկանին վրայ՝ Յիսուսի Գրիստոսի խորհրդանշանն սոյն գաղափարը ուրիշ կերպ չկարենալով մեկնել հնախօսք, համարեցան որ այդ դահեկանը փոքրորդը կամ ուրուագծողը քրիստոնէայ մէկն եղած ըլլայ:

Պատմականօրէն իսկ յայտնի է՝ էն հընազոյն վկայարանութիւններէն, որ վկայք ոչ միայն իրենց անձին վրայ կը կրէին այդ խորհրդանշանը, այլ և լեզուին. վասն զի առաջին անգամ հարցափորձի ենթարկուած պահուն՝ փոխանակ իրենց անունն ու ազգանունը յայտնելու դատաւորաց, «Քրիստոնեայ» եմ կը յայտարարէին՝ փափաքողը կարող են կարգաւ և ստուգել զատոնք Աբբայ Մարտինի¹ և այլոց պատկերազարդ բառարանները՝ քրիստոնէական հնութեանց, Ուշագրաւ են Մարտինիայ p. 477¹-478¹ և յատկապէս p. 483¹ V թիւին պատկանեալ կրկնակի խորհրդանշանները՝ Գ-Է. դարուն, Արդ՝ այս ձեւերէս առաջինը (p. 477¹), այսինքն սիւնազարդ խորանիկին մէջ դրուած կրկին խորհրդանշանը քաջիկ կը թարգմանէ մեզ p. 478¹ պարզ խորհրդանշաններուն բովանդակութիւնը. վասն զի XP միացեալ նշանի չորս անկիւնը դրուած են նաև Յիսուս Քրիստոս անուանց հինգ մենատառերը IXXPC: իսկ վերջինը (p. 473¹) կը ներկայացնէ IHXP մենատառեր մէջէ մէջ, Ուրեմն Մլէխի Աւետարանի գրիչն եթէ յունաց կամ ասորոց նմանած ըլլար – ինչպէս ենթադրուած է – այն ժամանակ պէտք է որ սովորաբար գործածած խորհրդանշաններէն մին կամ միւսը տառադարձուցած կամ ուրուագծած ըլլար, և ոչ եթէ լոկ Յ՝ որ գոյութիւն չունէր սըրբազան հնախօսութեան մէջ:

Ե. ինչպէս Թ-Ժ. դարու ուրիշ հին Աւետարաններուն՝ այսպէս ալ Մլէխի Աւետարանին մէջ միայն հինգ նուիրական աւետանք միշտ և հանապազ պատուով կը գրուին, ուր որ հանդիպին. «այսինքն» «ԅս», «Գա», «Աժ», «Իսէլ», «Երէմ».

Իսկ այլն ամենայն, ինչպէս Դ տարեթիւերն, առանց պատիւի: Արդ՝ եթէ նա յուսացանք հին սովորութեան ուզած ըլլար հե-

տելի, պէտք է որ կամ ԅս փա գրած ըլլար իր դրած ուղղութեան համաձայն, և կամ անոնց մենատառերը գէթ՝ ԅ և Գ՝ իրարարու միացուցած նման առ Մարտինի վերը յիշուած խորհրդանշանին: Բայց որովհետեւ եղծուած յիշատակարանին Յ ոչ մէկն է և ոչ ալ միւսն, ապա ուրեմն ի զուր է զանի իրել պահպանակ՝ Թուականի փոխանակելը: Մեր Մտնդրնի 104 Աւետարաններէն և ոչ մէկն ունի այդպիսի պահպանակ, և կարծեմ թէ ուրիշ հազար և մի աւետարաններ ևս՝ եթէ քննուին, դարձեալ բացասական պիտ' ըլլայ արդիւնքը:

Զ. Եթէ Յ տառը իրեւ պահպանակ գործածել ուզած ըլլար գրիչը, պէտք է որ դրած ըլլար զայն Աւետարանիս կամ սկիզբը և կամ վերջը. զի յիշատակարանին վերջ դնելն ուրիշ բան չի նշանակեր՝ բայց եթէ անոր պաշտպան և պահպանակ կարգել, որ յոյժ աննեղի է, և իրօք ալ պահպանած չէ:

Ընդունելով հանդերձ մեր ինչպէս հեթանոսիկ՝ այսպէս և քրիստոնեայ ժողովրդեան բժժանքներ և պահպանակներ գործածելու հին սովորութիւնը, սակայն և այնպէս ինձ կը թուի թէ ԺԶ-ԺԷ դարու գրուած մի միայն Կիպրիանոսէ կամ Աթարքէ բերուած վկայութիւնը եզրակացուցիչ չէ և չի կրնար ըլլալ Թ-Ժ. դարու գրուած Մլէխի Աւետարանին համար. և թէ յՅՅՅ | յՅՅՅ | յՅՅՅ երն այնքան արժէք կրնան ունենալ, որքան որ հնախօսն ինքնին տալ ուզած է նոյն Կիպրիանոսի մէջ գործածուած օտարոտի, անիմաստ և խաբկատիւր ձևաբանութիւններուն և քառակուսի շրջանակի մէջ գրուած մենատառերուն, և ոչ աւելի:

Ապա ուրեմն՝ նաև յետ ընդարձակ քննութեան կը հետի, թէ Յ ին աւելի Աւետարանիս գրութեան թուականն ըլլալու հաւաստիքն ունի, քան թէ պահպանակ:

Հ. Բ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

1. See Dictionnaire des Antiquités chrétiennes, Monogramme du Christ արեղսի ներքե, p. 476-484.